

האקטואליות של התסביך האדיפלי

מקסים בן אמו

ודוחף להעדפה למיניות הטרוסקסואלית לעומת מיניות הומוסקסואלית או כל גרסה אחרת של מיניות. תפקידו העיקרי הוא ליצור בנפש מוקדי משיכה ואחיזה יציבים, מובחנים ומגוונים, ולא, קיימת הסכנה לבלבולי זהות, למיניות משתוללת, לאישיות תועה ונטולת כוח גרביטציה פנימי, כפי שניתן לראות במצבים פסיכופתולוגיים חמורים (פרוורסיה בעיקר).

בהתייחס לפונקציה שלו בכלכלה הנפשית, תסביך אדיפוס מעניק למערכת הנפשית יכולות גבוהות יותר לנהל מצבי חרדה, ובכך תורם במידה רבה לקוהסיביות פנימית ולשליטה עצמית. בשלבים הטרומ-אדיפליים החרדות, שהיו אז בטבען עזות, מאיימות ולעיתים מפרקות, נשפכו ללא רסן במרחב הנפשי וגרמו לזעזועים ולנזקים רבים (תחושות הצפה, היעדר שליטה, פחד וכיוצא בזה בריחה מהמציאות או לחלופין קריסה למצבי קטטוניה ועוד). בעת המעבר לתפקוד אדיפלי נחנך לראשונה מנגנון התרעה נפשי מקורי ויעיל המכונה "חרדת סירוס" או לחלופין "חרדת איתות". בזכות מנגנון התרעה זה האני יהיה כעת מסוגל, הרבה יותר טוב מבעבר, להתכונן לקראת האיום של ההצפה הרגשית הגועשת, להיכנס לכוננות ספיגה ובכך לחסוך לעצמו שימוש במנגנוני התמודדות קיצוניים ומגבילים (פיצול, פירוק, השלכה וכדומה).

לבסוף, והפעם במישור התרבותי-קולקטיבי, ההתנסות עם התסביך מאפשר לילד, מעבר לתהליך הפרסונלי שהוא עובר עם עצמו ועם הסובבים אותו, לספוג ולהטמיע את כללי היסוד שבבסיס ההווה והציביליזציה האנושית המתורבתת: איסור על גילוי עריות וטאבו על רצח, ובמיוחד רצח האב והאם. כללי בסיס

פרויד, אבי הפסיכואנליזה, הוריש לנו מבנה תאורטי עצום ומורכב, והפסיכואנליזה הצרפתית העכשווית שמה לה למטרה לפענח ולפתח את תורתו של פרויד. אבקש כאן להתחקות אחרי התפתחות ההמשגה של התסביך האדיפלי כפי שהיא מופיעה אצל פרויד ובעקבותיו אצל ממשיכיו מהאסכולה הצרפתית.

מרכזיותו של התסביך האדיפלי בפסיכואנליזה

תסביך אדיפוס הוא מאבני היסוד של הפסיכואנליזה. המופעים שלו שכיחים ומגוונים: בקליניקה של הילד כמו גם אצל המבוגר, אצל האישה והגבר כאחד במרבית המצבים הנפשיים שאנו פוגשים בעבודתנו. הוא אחראי גם לעיצוב התבניות התרבותיות של החברה בכל הזמנים, וכנראה שגם בכל התרבויות. מבחינה התפתחותית הוא מהווה כשלעצמו הישג משמעותי לנוכח השלבים שקודמים לו ומכוננים אותו (אוראלי, אנאלי, פאלי) שכן כוחו של התסביך בכך שהוא ממיר את המיניות הילדית מעיסוקה האוטו-ארוטילנרקסיסטי, הצר אופקים, למיניות אובייקטלית מורחבת ומגוננת. כלומר, מעבר למיניות מכווננת לזולת ולמפגש הפוטנציאלי עם האחר שאיננה עוד מצומצמת לסיפוק הפרסונלי, בעיקר.

לתסביך האדיפלי תרומה מכריעה בגיבוש הזהות בכלל וזהות המינית בפרט, ביציקת התשתיות של ההזדהויות והאידיאלים של האישיות ובבחירתם של מושאי אהבה עתידיים. כל אלה נסמכים על הישענותו של התסביך על מודל ההורים והמשפחה הגרעינית. יחד עם זאת, אין להסיק שפניו של התסביך לנרמול חברתי ובין השאר לכפייה ולהנכחה בנפש הרכה של הילד את החלוקה המגדרית, כלומר אין בכך לקבוע שהילד הזכר יאהב את בת זוגו העתידית על סמך המודל הנשי של אימו, או ישאב את זהותו המינית בפרט וזהותו בכלל על פי המודל הגברי של אביו, ולהפך עם הבת. כי למעשה, ייעודו של התסביך הוא בראש ובראשונה להשתית בנפש של הילד והילדה תבניות של זהויות, מיניות ובכלל, ברורות, מובחנות ויציבות לנוכח מצב ראשיתי של חוסר הבחנה ובלבול שמקורו בדי מיניות המבנית של הנפש, שהרי מבחינה גופנית קיימת הבחנה ברורה בין המינים אך לא כך המצב מבחינה פסיכולוגית, במיוחד בתחילת החיים הנפשיים שאז שולטת דו-מיניות נפשית. תהיה זו טעות לחשוב שתסביך אדיפוס מבקש כביכול לכפות חלוקה מגדרית נוקשה ומפצלת,

מקסים בן אמו הוא פסיכולוג קליני, פסיכואנליטיקאי, עמית במכון תל אביב לפסיכואנליזה בת זמננו.

על אף שיש חפיפה בתהליכים שעוברים הבן והבת, השוני המהותי בין השניים הוא שכאשר הראשון שב ומוצא, השנייה נדרשת להחליף: האב במקום האם. כלומר, הבת נדרשת לוותר על האובייקט הראשיתי והדבר מייעד אותה למזג דפרסיבי, "למזוכיזם הנשי" בלשוננו של פרויד. אצל הבן הוויתור על האם הראשית כאוב פחות, מפני שהוויתור זמני בלבד, והוא יומר בהדרגה לחרדה נרקסיסטית של אובדן שלמות הגוף וחשש לאובדן פוטנטי. זוהי "חרדת סירוס" אשר מקפלת בתוכה חרדת אובדן. במהלך הזמן, אם הכול הולך כשורה, הבן והבת מוצאים איזון נפשי, שלעולם אינו מושג במלואו, בתמיכתו של המארגן הנפשי של התסביך האדיפלי.

טעות לחשוב שתסביך אדיפוס מבקש כביכול לכפות חלוקה מגדרית נוקשה ומפצלת, ודוחף להעדפה למיניות הטרוסקסואלית ... תפקידו העיקרי הוא ליצור בנפש מוקדי משיכה ואחיזה יציבים, מובחנים ומגוונים

ניתן לומר שתסביך אדיפוס של הגרסה היוונית הקלאסית (השתוקקות לאב או לאם, רצח האב או האם) מהווה כשלעצמו מעין תחנת סיום אידיאלית שכאמור לעולם איננה מושגת במלואה (למרבה המזל!), ואשר קודם לה תהליך ארוך ומורכב שתכליתו ויתורים מסוימים והשלמה עם האובדן הראשיתי של האם שבראשית החיים, האם הארכאית.

האדיפוס המוקדם על פי הפסיכואנליזה הצרפתית: האב הארכאי

השאלה מאתגרת: מה תורם לתהליך ההבשלה של התסביך האדיפלי עד לנקודת הסיום המאוחרת שלו, קרי לגרסתו היוונית? או במילים אחרות, מה מאפשר לילדה ולילד לוותר על האם הארכאית? - שאלה זו היא מושא למחקר מרכזי של הפסיכואנליזה הצרפתית שהעסיק ועדיין ממשיך להטריד תאורטיקנים רבים. למרות הבדלי הגישות, לעיתים ניתן לזקק עמדה משותפת לכולם שניתן לנסחה כך: באותה מידה שקיימת אם ארכאית שבשלב מסוים אמורים לוותר עליה, קיים בהכרח אב ארכאי שכנראה תורם את חלקו במהלך הזה. כי ברור מאליו שלאב האדיפלי, שתפקידו העיקרי הוא

אלה מאפשרים לילד לכרות ברית עם זולתו לשם קידומו של הפרויקט האנושי.

לאור כל אותן תכונות כבדות משקל לשם הבנייתה של הנפש על כל ממדיה, פרויד ראה בתסביך אדיפוס רכיב גרעיני של הנירוזה ובהרחבה של הנפש הנורמלית כולה. היעדרותו או היחלשותו של אותו "מארגן נפשי" (Spitz, 1965) רב עוצמה עלול להביא לפתולוגיות קשות שמחוץ לתחום הנירוטי.

גלגולו של ניסוח התסביך האדיפלי אצל פרויד

פרויד גילה את התסביך האדיפלי יחסית מוקדם, מתוך האנליזה האישית שלו וגם על סמך הניסיון הטיפולי שלו עם מטופליו. בהתכתבותיו עם חברו פליס, עוד לפני שייסד את הפסיכואנליזה, פרויד כבר התייחס לתסביך (-Freud, 1887) עם זאת, עבר זמן רב (כשלושים שנה בערך) עד שהשלים את הניסוח השלם שלו (במאמר "האני והסתם" משנת 1902 [פרויד, תשנ"ט]). הרבה נאמר על עיכוב זה בספרות הפסיכואנליטית, ומבין שלל ההסברים וההיפותזות שהועלו, נדמה כי מה שבמיוחד הקשה על פרויד היה התסביך האדיפלי של הבת, שבתחילה הקביל אותו באופן סימטרי לזה של הבן, אם כי בצורה הפוכה (הבן משתוקק לאימו ומבקש להדיח את אביו, לרצוח אותו באופן סימבולי, והבת משתוקקת לאביה ודוחה את האם).

עם הזמן התברר לפרויד שהתסביך של הבת שונה במהותו ממקבילו אצל הבן. בעת פנייתה אל האב האדיפלי, הבת הייתה צריכה קודם לכן לוותר על הקשר שלה עם אובייקט האהבה הראשון שלה: האם. אנו מכירים את גלגולי הדרמה של אובדן ראשיתי זה אצל הבת. בדומה לכל תהליך אבל, בשלב הראשון הבת חווה כעס וזעם נרקסיסטי כלפי האובייקט האבוד, האם - "את לא זו שנוטשת אותי בשביל משהו אחר, אני זאת שלא רוצה אותך". לאחר מכן שלב של התנצחות פאלית - "ובכלל אין לך את מה שלאבא (ולי) יש". שלב זה נמשך עד שלב ההשלמה עם המצב שבמהלכו הבת מזדהה עם האם ובוחרת להפנות את אהבתה הנכזבת אל האב - "אז אם כך, אני אתחתן עם אבא". בשלב זה היא ממירה את האובדן הראשיתי של האם בפנטזיה אימהית להוליד תינוק, עם האב כמובן, גם כפיצוי על חוויות חסר ("קנאת הפין" בלשוננו של פרויד) אך גם מתוך געגוע לקשר הקדום עם האם. כלומר, המשאלה הכמוסה היא לשחזר את הקשר האבוד, אך הפעם בינה ובין עצמה, והיא האם וגם התינוק. אולם מתברר שגם הבן עובר תהליך דומה. גם הבן נדרש לוותר על אובייקט ראשיתי אנקליטי שכזה עוד לפני שישבו וימצא באם האדיפלית את מושא אהבתו המקורי. הבן יגלה אותה שוב, והפעם במסגרת יחסי קנאה ותחרות עם האב.

האב: איסור על גילוי עריות ואיסור על אכזריות ורצח, כללים שביסוד הציביליזציה האנושית המתורבתת. התהליך האדיפלי שעובר כל ילד וילד עם עצמו חוזר בעקבות אותם אירועים קדמוניים (ההורה, אם או אב, שווה לאב הרודן, והסופר־אגו שווה לטוטם פנימי המטיל איסורים על המשאלות האינססטואליות כלפי האם ומשאלות הרצח כלפי האב, וההפך בעבור הבת). מעבר לסיפור הפילוגנטי, בכל עבודותיו פרויד לא הקדיש התייחסות לסוגיה של האב הארכאי להוציא פעם אחת בודדה במאמרו "האני והסתם" (פרויד, תשנ"ט), שם הוא כותב משפט לקוני חידתי. הוא מעלה את הסברה של "הזדהות עם האב של הפרהיסטוריה האישית" של הילד. הוא כותב על: "הזדהות (עם האב) ישירה ומיידית, עוד לפני כל השקעה אובייקטאלית". נדמה כי כאן פרויד מרמז על פנייה של הילד הרך למעין אב ארכאי שלא בדרך של יחסי אובייקט כמו עם האם אלא מתוך הזדהות ישירה עימו. כלומר, הזדהות אפרוירית ולא מתוך התנסות ממשית של הילד או הילדה עם האב.

2. **לאקאן:** לאקאן היה הראשון שנתן את כל המשקל לאב הארכאי בפסיכואנליזה וראה בו מוקד משיכה נוסף ואחר מהאם, עוד בטרם נתפס כאובייקט מובחן ומזוהה. נקודת ההתחלה של לאקאן היא הסיטואציה המיתית של גן עדן בראשיתו שבו מתקיימת דיאדה של ילד מסופק באופן אבסולוטי על ידי אובייקט אימהי הדואג לכל צרכיו. אם למופת, תמיד פנויה ונוכחת בלי יוצא מהכלל, אך אמא זו היא לא רק ספקית של צרכים והיא גם ישות בפני עצמה, עם צרכים משלה. היא הולכת ובאה ולא רק עסוקה בתינוקה. יש לה עניינים אחרים חוץ ממנו, תשוקות נוספות. מכאן התינוק מתחיל לחוש "חסר" (manque) מסוים והדבר מצמיח בו כבר לא רק את הצורך באם אלא גם ובעיקר השתוקקות אליה. ניתן לומר שמהנקודה הזאת הרך צועד את צעדיו הראשונים לתוך הממד הפסיכולוגי. אמא זו היא גם ישות תרבותית המלווה בדרך כלל את הטיפול בתינוק במילים, בשירים, בנחמות. בעבור הילוד שעדיין אינו שולט מספיק בשפה, מילותיה הן בגדר מסמנים אניגמטיים וככאלה הם מוסיפים לתחושת החסר. והפעם מדובר בחסר לא אובייקטיבי אלא סובייקטיבי. לנוכח כל אותן חוויות של חסר התינוק מתקדם לשלב שבו הוא מנסה להפוך הוא עצמו לסיבת העניין האחר והנוסף של אימו, או בלשונו של לאקאן: להיות הפאלוס שלה. לנוכח הכישלון הצורב של משאלה מגלומנית זו (מפני שאימו באמת לא מכווננת אליו בלבד), התינוק פונה לשלב מתקדם יותר, ובמקום לרצות להיות הפאלוס של אימו הוא מבקש כעת לקבל אותו ממי שמבחינתו באמת מחזיק בו: האב, שלגביו

להציב חיץ בדיאדה הסימביוטית אם־ילד, יש היסטוריה מוקדמת משלו בנפש של הילד והילדה. הוא לא צץ פתאום מן האין בסביבות גיל 5 או 6, בעת הכניסה לתסביך האדיפלי.

הבת נדרשת לוותר על האובייקט הראשיתי והדבר מייעד אותה למזג דפרסיבי ... אצל הבן הוויתור על האם הראשית כאוב פחות, מפני שהוויתור זמני בלבד ... אם הכול הולך כשורה, הבן והבת מוצאים איזון נפשי ... בתמיכתו של המארגן הנפשי של התסביך האדיפלי

אציג בקצרה המשגות מתוך הפסיכואנליזה הצרפתית המבקשות להתחקות אחרי הופעותיו של האב הארכאי, שלבי הפצעתו הראשונים, ואילו פונקציות הוא ממלא במרחב הנפשי. או במילים אחרות, מהם המצבים המנטליים הראשונים של האב? לשם השוואה, בזרם הקלייניאני והפוסט־קלייניאני מקום האב זניח עד לא רלוונטי בכלל, מפני שלרוב הכול סובב סביב האם. כדי לא לבלבל בין מה שאציג כעת לבין מושגים אחרים, אני מציע להשתחרר מהדימוי של האב הארכאי כפי שנוהגים לחשוב עליו בתפיסה הקלייניאנית, למשל כדימוי המעורר אימה של אב משולב עם אם (הפנטזיה של combined parents), תחושות רדיפה וקנאה גדולה. על כן, קיימים פערים תאורטיים עצומים בין הפסיכואנליזה הצרפתית והתפיסה הקלייניאנית שלעיתים קרובות לא ניתן לחבר ביניהם.

1. **פרויד:** פרויד לא עסק כלל באב הארכאי (וגם לא באם הארכאית). הוא התמקד בעיקר באב המאוחר כפי שהוא מופיע בקונטקסט האדיפלי, אב שיהפוך במרוצת הזמן לסוכנות הסופר־אגו בעקבות תהליך הפנמתו במרחב הנפשי. יחד עם זאת, בספרו מ־1912 "טוטם וטאבו" (פרויד, תשמ"ח) מתייחס פרויד לאב ארכאי מסוים, "האב הקדמוני מהפילוגנזה", כפי שהוא מכנה אותו. שם הוא מציג בדיה של אב רודן, כול יכול ופרוורטי, שהחזיק בכל נשות השבט למען סיפוקו הבלעדי וכפה על בניו משטר אכזרי ואלים. בשלב מסוים הבנים מתאחדים, מורדים באב הרודן, הורגים אותו ומציבים טוטם לזכרו. למעשה, הטוטם מסמל מה שמכאן ואילך יהיה בגדר של טאבו קטגורי על מעשיו הפסולים של

“מושקעות אימהית ראשונית”. תקופה שבה היא מטפחת עם תינוקה קשר הדוק ביותר אך כזה שאיננו פונקציונלי בלבד אלא במידה רבה גם ארוטי (למשל: מגעים חושניים הדדיים, ליטופים, פטמת השד מזינה את התינוק אך השד הוא גם אזור ארוגני כמו גם הפה של התינוק). בשלב מסוים האם פונה בחזרה אל “המאהב” שלה, האב (או מחליפו), ובכך מושכת את הליבידו שלה שהיה עד כה מושקע בעיקר בתינוקה. למעשה, תפנית זו של האם באה כדי להציב מחסום כפול, הן לגרייה הדחפית של התינוק כלפיה והן לזו של האם עצמה כלפיו. כתוצאה מזה התינוק מפנים מעין דימוי של אב ארכאי השווה בשלב הזה לביטול של ההשקעה הליבידינלית של האם כלפיו. תחת השפעתו של הדימוי הפנימי של האב הארכאי נוצרת בנפשו של התינוק מעין “צנזורה” שבשלב התחלתי זה פועלת כחסימה, בלימה, של העודפות הדחפית שהשתחררה בעת משיכת ההשקעה של האם.

5. **עקרון העכבה - שילוש של האב** (Delourmel, 2013): להלן סיכום הקו הרעיוני ששרטט במהרה הפסיכואנליטיקאי הצרפתי קריסטיאן דלורמל בעבודה שהגיש בכנס בשנת 2013 של החברה הפסיכואנליטית הצרפתית אשר הוקדש לנושא “האבהי”. דלורמל מציע להגדיר את האב הארכאי כעיקרון מנחה של הנפש שתכליתו: עכבה וקידום של תהליכי שילוש. השימוש במונח עיקרון בא כדי להתייחס לאב ארכאי לא כישות ממשית אלא כמנגנון נפשי שביסוד התפקוד הנפשי (כמו עקרון העונג, עקרון המציאות). כלומר, תפקוד שאיננו צומח מתוך אינטראקציה אובייקטלית

האם מגלה את העניין האחר (מעבר מהדינמיקה של ה-to be לזו של ה-to have). בינתיים הילד כבר לא במקום שבו היה מצוי תחילה, בן העדן של הקשר הבלעדי עם אימו, והוא קצת איבד אותה. יחד עם זאת, נראה כי בתמורה הוא מגלה ממד נוסף, האב, האחר, האחרות. זהו ממד שלישי המובחן ממנו ומאימו שפותח אותו להשתוקקות אין סופית. כל המהלך הקריטי הזה עלול להשתבש אם האם תחסום מהרך את פנייתו לאחר השלישי ותהפוך את הילד לפאלוס משל עצמה. כלומר, כזה שמיועד לסיפוקים הנרקסיסטיים שלה, מצב שלפי של לאקאן עלול לדחוף למבנה פסיכוטי. 3. **האב כ"לא-אם"** (Le Guen, 1974) - נקודת ההתחלה של המשגה זו היא “חרדת הזר” שמתעוררת אצל התינוק בסביבות גיל 8 חודשים (Spitz, 1965) לנוכח גילוי דבר קיומו של אדם זר שבשלב הזה עדיין איננו נתפס כישות מובחנת אלא כ"לא-אם". הלא-אם הוא לא בדיוק האם הרעה של Klien מושלכת על הזר, אלא מעין שלילה של האם המסמנת למעשה את האובדן שלה. הלא-אם הוא בעצם המטריצה הראשונה של האימגו הארכאי של האב, ולכן בדרך כלל בספרות מתייחסים ללא-אם בלשון זכר. הלא-אם מתקיים אך ורק ביחס לאי-קיום של האם, ולכן הוא מהווה כשלעצמו מעין איסור עליה בהפיכתה לנעדרת. ניתן לומר אם כך שהלא-אם הוא זה שמצית את הגעגוע לאם, או בשפה פרוידיאנית: את התנועה הדחפית אליה. אם הלא-אם במקור של התנועה הדחפית ראשיתית אל האובייקט (האם), מנגד הוא גם זה שחוסם את הדחף אל האובייקט-אם. יתר על כן, הלא-אם “הוא דבר מה שהולך כנגד העודפות הדחפית ומונע את הקריסה של המגן גרייה שבעקבות הטראומה של אובדן האם” (Le Guen, 1974). לבסוף, הלא-אם יוצק את התשתית למשולש האדיפלי העתידי מפני שהוא יכול להיות התחליף של האם כשהיא נעדרת, השלישי כאשר היא נוכחת. אך, באותם השלבים המוקדמים ביותר של הנפש, הלא-אם מסמן בעיקר את ההבניות של ההבחנות הראשוניות בין “אני” - “לא אני”, “סובייקט” - “אובייקט-אם”, “אם” - “האובייקט לא-אם” כמו גם את ההזדהויות הראשונות (כלפי הלא-אם).

4. **צנזורת המאהבת** (Braunschweig & Fain, 1975) - בדומה להמשגה הקודמת הרואה באב הארכאי (הלא-אם) פונקציה אינטרפסיכית שיעודה עכבה, בלימה, החזקה של העודפות הדחפית, כאן האם היא זו המקדמת מהלך נפשי זה בעבור התינוק. כאן המהלך מתרחש בסביבות גיל שלושה חודשים, עת הפצעתו של המארגן הנפשי הראשון, החיוך (Spitz, 1965). לפני זה האם הייתה מרוכזת ומושקעת בעיקר בתינוקה, תקופה שוויניקוט כינה אותה

שמאפשר לוותר ולהתאבל על האם הארכאית. תהליכי השילוש והסימבוליזציה הפרימיטיביים שהוא מכוון בנפש מהווים את התשתית למה שעתידי להיות הפונקציה הסימבולית שמחזיק האב האדיפלי המאוחר. לאקאן ראה באב פונקציה סימבולית ולכן הוא כינה אותה "המטפורה של שם האב". "שם האב" מקפל בתוכו גם את הרעיון של עכבה, בלימה של הדחף (בצרפתית המילה "שם" היא גם "לא").

חשוב עוד לציין שמלאכת האב הארכאי במרחב הנפשי ומלאכת האב האדיפלי המאוחר אינן פעולה ספורדית שיש לה התחלה וסוף. מדובר בעבודה נפשית תמידית ובלתי פוסקת שנמשכת לאורך כל החיים, כפי שנדרשת עבודה נפשית תמידית ובלתי פוסקת כדי לבלום ולעבד את העודפות הדחפית המאיימת בכל עת לשטוף את המערך הנפשי ולחולל בו כאוס (מצבי טראומה, פסיכודה ועוד). אולם הדחף כשלעצמו דורש, בכל תוקף ובכל רגע ורגע, להנכיח את עצמו ובצורה הכי בוטה והכי מיידית, והוא אינו סובל כל עכבה, חסימה או בלימה. במילים אחרות, בכל עת מתקיים בנפש מעין דחף להדיח את האב הארכאי, לנטרל ולרצוח אותו, מפני שעצם קיומו נוגד את המהות של הדחף. הדחף לרצוח את האב הארכאי שווה למעשה לדחף לשוב ולחזור לחיק האם הארכאית, דחף לבטל את הנפרדות, דחף לבטל כל סוג של תסכול, דחף לשוב ולחוות את העונג המרבי של הסימביוזה הראשיתית אִם-תִּינוּק.

טענה דומה במקצת מוצגת במאמרה היפה של שרה בוטלה ושמו "אדיפוס של הסתם" (Botella, 2005). בוטלה מתייחסת לרצח האב הפרהיסטורי של "טוטם וטאבו" לא כבדיה פילוגנטית היפותטית אלא כאקט נפשי המתרחש ללא הרף בסתם, והוא אינהרנטי לו. להבדיל ממשאלות רצח של האב של ההיסטוריה האישית, אב קונקרטי וחי, כפי שהוא נחוה בפועל סביב התסביך האדיפלי המאוחר, לרצח האב של הסתם אין לגביו שום ייצוג במערך הנפשי, שום עקבות זיכרון, לא במודע כמו גם לא בלא מודע. רצח האב ראשיתי זה הוא בעצם הביטוי הטרומי ייצוגי של הדחף, כזה שלא מכיר במגבלות כלשהן, לא בגבולות, לא במידתיות. על כן, רצח האב של האדיפוס של הסתם מהווה כשלעצמו מעין תשתית טראומטית שביסוד הנפש שממנה תצמח העבודה הנפשית האנטי-טראומטית של פנטזיית רצח האב האדיפלי המאוחר.

רצח האב האדיפלי: הגרסה התנ"כית

מצאתי בסיפור התנ"כי של "עגל הזהב" מטפורה מאירת עיניים הנוגעת לרצח האב הארכאי שבראשית החיים הנפשיים. בקצרה, מסופר על אירוע שהתרחש כארבעים יום אחרי יציאת מצרים. בעת ההמתנה המייגעת לשובו של משה מהר

ממשית בהיותו מרכיב מבני, אינהרנטי, של הנפש האנושית. נדמה כי עמדתו של דלורמל חופפת לטענה של פרויד שסבר שקיימת הזדהות ישירה ומיידית עם האב של הפרהיסטוריה האישית, "עוד לפני כל השקעה אובייקטלית" (Delourmel, 2013). פעולת העכבה המיוחסת לאב ארכאי מופנית כלפי העודפות הדחפית שלולא כך עלולה הייתה להישפך בנפש בצורתה הגולמית ולהציפה. פעולת השילוש העוקבת לעכבה נועדה לנייד ולהסיט את האנרגיה המצטברת לעבר יעדים אלטרנטיביים (ייצוגים נפשיים ואובייקטים כאחד) ובכך להפחית את הלחץ הדחפי ולתמוך בהעשרת הנפש.

דוגמא לתהליך שילוש פרימיטיבי אצל תינוק הוא המשחק של הנכד של פרויד הקרוי "משחק הפורדה" (שם, כאן). התינוק לבד במיטתו והוא משחק בלהשליך סליל המחובר לחוט על מנת למשוך אותו אליו בחזרה, שחזור של היעדרותה וחזרתה של אימו. כאן תהליך השילוש מתבצע דרך פעולה מנטלית יחסית פשוטה של התקה, המרה והחלפה של סיטואציה ממשית לכדי בימויה באמצעות המשחק. צריך לציין שפעולת ההתקה מתאפשרת רק במידה שהתינוק מסוגל רגשית לשאת את האובדן של אימו. כלומר, שהוא מחזיק בתוכו את הציפייה לראותה שוב. המנגנון הנפשי שעומד מאחורי הציפייה היא בעצם יכולת הבלימה, ההחזקה, החסימה של ההצפה הרגשית והעודפות הדחפית שהייתה עלולה להציפו בעקבות אובדן האם (בכי בלתי פוסק או לחלופין קיפאון רגשי שעלול לתפוח לדיכאון אנקליטי). מדובר כאן על פונקציית העכבה של האב הארכאי. בגרסה אחרת של המשחק התינוק מוסיף ומלווה את השלכת הסליל בהגייה "פור" (שם) ומשיכתו ב"דה" (כאן, הנה). אותן הגיות מעידות על תהליך שילוש מורכב ומתקדם יותר מהקודם מפני שהשימוש בכלי השפתי מצביע על יכולות סימבוליות מתוחכמות יותר לעומת החיקוי הפשוט הקודם. הפונקציה הסימבולית תלך ותתפתח לאופרציות מורכבות ומשוכללות יותר (משוואות סימבוליות (H. Segal), סימבוליזציה ראשונית ושניונית (R. Roussillon), הסמלה, שיום, מטפוריזציה, המשגה, חשבון אלגברי (W. Bion) ועוד).

כדי לחתום את הסיור במחוזות הפסיכואנליזה הצרפתית סביב סוגיית המצבים המנטליים של האב ניתן לסכם שתפקידו של האב הארכאי, או ליתר דיוק עקרון האב הארכאי, נמדד ביכולת של המערך הנפשי לעכב, לבלום ולחסום את העודפות הדחפית. כלומר, לבלום, לעכב ולחסום את המשיכה הבלתי נדלית אל האם של הפרהיסטוריה האישית. כדי לחבור לשאלה שממנה פתחנו את הסיור שלנו, ניתן לומר אם כך שהאב הארכאי הוא זה

מושם פסל "עגל הזהב". ניתן לדמיין ששיכרון החושים של חגיגת הפולחן שווה לשחרור רסן של תשוקות פגאניות. כלומר, שחרור מוחלט ללא כל מעצורים, בלימה או עכבה נגד הדחפים. זעמו של משה השובר את לוחות הברית מסמן את השבר הנפשי שאורב לכל מי שחפץ לרצוח את האב הארכאי. מה שהמיתוס התנ"כי מוסיף ומחדד היטב הוא הסיכון שטמון בכמיהה הבלתי נדלית אל האם הארכאית, האי-ויתור עליה, הסירוב לאבדה, דבר שעלול להוביל למעין מצב נפשי של "עבדות מצרים". כלומר, ליפול קורבן לחוסר נפרדות, לכניעה תחת שלטונו הדיקטטורי של האימגו של האם הארכאית הבולענית, מצרים. פסל הזהב מסמן את האשליה הכוזבת שבברק של שלטון שכזה.

לסיכום, במיתוס היווני הקלאסי של אדיפוס המלך, רצח האב מיועד להגשים את המשאלה אל האם האדיפלית. במיתוס התנ"כי של "עגל הזהב" רצח האב הארכאי נעשה כדי להימנע מלוותר על האם הארכאית ולאבד אותה. מבחינת הרצף הכרונולוגי, בפילוגנזה האוניברסלית כמו גם באונטוגנזה (תהליך התפתחות) האינדיבידואלית, המיתוס התנ"כי מקדים את המיתוס היווני. תסביך אדיפוס המאוחר נשען על תסביך ויתור ואובדן האם המוקדם, והוא תלוי בו. ואם רצח האב הארכאי מקבל איזשהו תוקף במציאות הנפשית של הילד או הילדה, התסביך האדיפלי המאוחר יתקשה להתבסס בנפש ולמלא את הפונקציה שלו כמארגן נפשי.

הקליניקה העכשווית מפגישה אותנו תדיר עם מצבים נפשיים מורכבים (נרקיסיסטיים, הפרעות גבוליות, מלנכוליה ועוד) שבהם התסביך האדיפלי הקלאסי (היווני) איננו עוד כוח משיכה חזק מספיק כפי שהדבר שכיח יותר במצבים נירוטיים. אותם מצבים מעידים על קשיים מסוימים וקיעונויות, בעיקר סביב האובייקט הראשוני לרבות קושי להשתחרר ממנו, שלעיתים אינם מאפשרים לפונקציית האב להתגבש בנפש.

סיני עם לוחות הברית, הסבלנות של העם מגיעה לקיצה והוא נראה מיואש ומחליט להפנות את הגב לנביא שלו ובמקומו יוצק עגל מזהב, זכר לתקופת עבודתו במצרים. למראה עמו מהלל את פסל הזהב, משה הזועם משליך את לוחות הברית ושובר אותם. ההמשך ידוע עם הפרק שנקרא "מתן תורה" שבו מסופר איך לבסוף עם ישראל מקבל את לוחות הברית. כוחו של הסיפור התנ"כי בכך שהוא ממחזיז בדרך ציורית פשוטה וקולעת, כלומר שאיננו זקוק להרבה מלל והסברים, מכלול תהליכים נפשיים שקשה מאוד להגיע אליהם מהיותם אפופים במסתורין של הבראשיתי של החיים הנפשיים. זאת בעצם החוכמה של המיתוסים, כי דרכם ניתן לחלץ הבנות באופן מידי ומעמיק כאחד לגבי תהליכים פסיכולוגיים מורכבים. כזה המיתוס האדיפלי וכזה גם סיפור "עגל הזהב" שאני מציע להרים לדרגה של מיתוס. בראש ובראשונה, מיתוס "עגל הזהב" מציג אירוע נפשי מוכון שעיקרו הפצעתו של אב ארכאי המחזיק בפונקציה סימבולית. אכן, משה, האב של העם העברי, מחזיק בלוחות עשרת הדיברות המסמלים את האלוהים שאינו נראה, באותה מידה שסימבול מציג ומסמל את הדבר שעליו הוא מצביע וכך הופך אותו לנעלם. כשליח של אלוהים, משה מחזיק גם בתפקיד של "השלישי", המציב חיץ בדיאדה של אלוהים והעם העברי. לוחות עשרת הדיברות קובעים את כללי האתיקה החדשים של העם העברי, ומתוכם חרוטים האיסור הכפול על מעשה רצח ("אל תרצח") וגילוי עריות ("כבד את אביך ואת אמך"). איסורים שביסוד הציביליזציה האנושית המתורבתת ואשר משוחזרים בפנטזיות של התסביך האדיפלי אצל הילד.

המיתוס מבקש בעיקר לביים ולהדגיש את דחיית האב הארכאי, משה, הנתפס כאחראי לויתור ולאובדן האם הארכאית, מצרים. הכמיהה הבלתי נדלית כלפי האם הארכאית (מצרים) ורצח האב הארכאי (משה) מופעים במיתוס בצורה מטפורית סביב חגיגות פולחן עגל הזהב. משה האב מודח, נרצח באופן סימבולי, ובמקומו

מקורות

1. פרויד, ז' (תשנ"ט [1923]). האני והסתם, בתוך: מעבר לעקרונות העונג ומסות אחרות. תל אביב: דביר.
2. פרויד, ז' (תשמ"ח [1912]). טוטם וטאבו, בתוך: טוטם וטאבו ומסות אחרות. תל אביב: דביר.
3. Braunschweig D. & Fain M. (1975). La nuit le jour. Paris: Puf.
4. Botella, S. (2005). L'œdipe du Ca ou œdipe sans complexe. Revue française de psychanalyse, t. LXIX, 5.
5. Delourmel, C. (2013). De la fonction du père au principe paternel. Revue française de psychanalyse, t. LXXVII, 5.
6. Freud, S. (1887-1902). Extracts from the Fliess papers, S.E 1: 175-280.
7. Le Guen, C. (1974). L'œdipe originaire. Paris: Payot.
8. Spitz, R.A. (1965). The first year of life: A psychoanalytic study of normal and deviant development of objects relations. New York: international universities press.